

Een illegaal gaat zijn eigen weg Lex Bernard en zijn Nederlandse Verzetsorganisatie

Door Alphons Siebelt

Op 9 mei 1986, ruim een week voor zijn 71e verjaardag, overleed Alexander M.G. Bernard, één van de markantste personen uit de Leidse illegaliteit.¹ Bernard staat bekend als leider van de “groep Lex”, ook wel Nederlandse Verzetsorganisatie (NVO) genoemd. Als één van de weinigen heeft hij een persoonlijk archief nagelaten met zowel stukken uit de bezettingstijd als uit de periode van de afwikkeling van de illegaliteit.²

Over de persoon van Lex Bernard is niet zo heel veel bekend. Bij het uitbreken van de oorlog was hij als militair gelegerd in de Peel. Na de demobilisatie van het Nederlandse leger in juni 1940 vond hij een betrekking op het kantoor van de Distributiedienst van de gemeente Leiden. Daar maakte hij eind 1940 mee hoe twee joodse collega's, G. Barnstijn en J. Cahen, werden ontslagen.³ In oktober 1942 kwam er een nieuwe directeur, lid van de NSB. Aanvankelijk woonde hij bij zijn ouders aan de Witte Singel maar spoedig vond hij eigen woonruimte. Langzaam maar zeker rolde hij in de illegaliteit. Er waren joodse kennissen die hulp nodig hadden. Daarnaast steeg de vraag naar distributiepapieren buiten de officiële kanalen om. Begin februari 1944 dook hij onder en ging zich volledig op het illegale werk richten.

In dit artikel wordt eerst ingegaan op de beeldvorming rond Bernard en de NVO in de bestaande literatuur. Daarna worden enkele van zijn belangrijkste illegale activiteiten beschreven. Vervolgens komt het ontstaan van de Nederlandse Verzetsorganisatie aan de orde. Tot slot wordt het bestaande beeld getoetst aan de resultaten van het onderzoek.

Beeldvorming na de oorlog

Na de oorlog was Lex Bernard de eerste, die over de Leidse illegaliteit publiceerde. In 1946 verscheen een artikel in twee afleveringen in de *Leidsche Post* onder de titel *De Nederlandsche verzetsorganisatie te Leiden*.⁴ Tegen de achtergrond van globale ontwikkelingen binnen de landelijke illegaliteit beschreef hij een aantal specifieke illegale activiteiten, die in Leiden hadden plaats gevonden. Daarbij memoreerde hij zeven personen die de oorlog niet hadden overleefd. Uit het artikel ontstaat de indruk, dat de NVO op zeer veel terreinen actief is geweest. De activiteiten van andere organisaties komen in het hele stuk niet of slechts zijdelings voor. Wel wordt in bedekte termen kritiek geuit op verschillende richtingen binnen de illegaliteit. Ondanks de vele verdiensten werd bijvoorbeeld het Nationaal Steunfonds⁵ toch wel gekenmerkt door *ambtelijke stroefheid*. Lex Bernard was duidelijk een voorstander geweest van een plaatselijke of regionale organisatie zonder gecentraliseerde structuur.

Het artikel is geschreven op een nuchtere en beschrijvende toon, zonder heldenverering of romantiek, maar wel met een nauwelijks verholten frustratie. Kennelijk voerde volgens hem in de naoorlogse beeldvorming de sfeer van actie en avonturisme de boventoon, terwijl er geen aandacht was voor het moeizame en minder spectaculaire werk. Toch was dat van grote betekenis geweest omdat op die manier het moreel van de bevolking was ondersteund. Diezelfde bevolking overigens had de illegaliteit na de oorlog overgelaten aan de *willekeur van het dagelijksche leven*.

Toen het artikel in 1946 verscheen hadden de lezers nog geen kennis kunnen nemen van het verslag van de gehele Leidse illegaliteit. Dat zou pas in november in het *Leids Jaarboekje* verschijnen. Het was samengesteld door Jan van Straalen, de uitgever van het illegale blad de *Kroniek van de Week*. In dit geautoriseerde verslag wordt over vrijwel alle illegale groeperingen iets geschreven. Het is opvallend dat de beschrijving van het werk van de “groep Lex” vrij beperkt is. Er is ook sprake van samenwerking met andere organisaties.

Van Straalen's verslag is zeer positief van toon, voor tegenstellingen, ruzies of mislukkingen is geen plaats. Zo leek het alsof het verzet eensgezind te werk was gegaan. Precies het motto dat Bernard

aan zijn artikel had meegegeven: *eendracht maakt macht*. Maar dat was niet helemaal waar, zoals zal blijken.

In de jaren na de oorlog verdween de illegaliteit snel uit de belangstelling. Bernard verhuisde naar Utrecht, maar schreef zo af en nog een korte necrologie in de krant.⁶ Pas in mei 1977 trad hij voor het eerst sinds lange tijd weer voor het voetlicht met een rede in de Marekerk ter gelegenheid van Dodenherdenking. Zijn verhaal is in feite een korte samenvatting van het artikel in de *Leidsche Post* van 1946. In 1980 en twee jaar later verschenen er, onder andere in verband met de uitreiking van het Verzetsherdenkingskruis, interviews in het *Leidsch Dagblad*.⁷ Niet gepubliceerd werden de verslagen van gesprekken met hemzelf en met mensen, die met hem hadden gewerkt, in het kader van het onderzoek voor *Ook in Leiden*.⁸ In 1983 verscheen de dissertatie van A. Klumper, waarin de mogelijkheden van 'sociale verdediging' aan de hand van de ervaringen van het verzet werden geanalyseerd. Klumper had gebruik gemaakt van standaard vragenlijsten en gaf de respons geanonimiseerd weer. Desondanks kunnen de passages die van Bernard afkomstig zijn, relatief gemakkelijk worden aangewezen. In dit boek geeft hij een zeer uitgebreide opsomming van zijn activiteiten. Zijn verhalen wekken de indruk afkomstig te zijn van de leider van een zeer omvangrijk illegaal netwerk, bijna het enige, dat in Leiden actief was geweest (de plaatsnaam wordt niet genoemd), met activiteiten op nagenoeg ieder terrein.⁹ Uit dit overzicht blijkt, dat het vooral Bernard zelf is geweest, die publiekelijk over zijn eigen illegale activiteiten heeft gesproken en zo het beeld van zijn organisatie heeft gecreëerd. In de na zijn dood verschenen literatuur kwamen zijn activiteiten slechts zijdelings ter sprake.¹⁰

De Nederlandse Verzetsorganisatie "Strijdend Nederland"

Uit alle beschikbare bronnen blijkt dat de Nederlandse Verzetsorganisatie als zodanig niet vóór het einde van 1944 heeft bestaan. De naam is voor het eerst eind september gebruikt als ondertekening van een pamflet waarin het personeel van de NZHTM tot staking werd opgeroepen. Dit pamflet was op initiatief van Bernard opgesteld en verspreid.¹¹ Overigens is er geen exemplaar van dit pamflet bekend. De NVO was feitelijk de voortzetting van Bernard's activiteiten onder een andere naam. Daarnaast bleef ook de benaming "groep Lex" in gebruik.

Om te kunnen begrijpen onder welke omstandigheden de NVO is opgericht, moeten we eerst ingaan op de belangrijkste activiteit van de NVO, namelijk de financiële steunverlening aan onderduikers. Door verschillende oorzaken steeg het aantal onderduikers vanaf het begin van 1944 met sprongen. Onderduikers hadden vaak geen reguliere inkomsten meer en konden ook niet meer op legale wijze aan distributiebescheiden komen. Uit het archief van Bernard blijkt dat hij vanaf januari 1944 op eigen initiatief en voor eigen rekening onderduikers is gaan ondersteunen.

In zijn archief bevindt zich een kaartsysteem op naam, waarop alle uitbetaalde bedragen zijn genoteerd. Het is waarschijnlijk pas na de oorlog aangelegd, maar wel grotendeels gebaseerd op authentieke kwitanties. Het gaat in totaal om ongeveer 170 gevallen, die soms kort, maar merendeels langer door Bernard maandelijks van een inkomen zijn voorzien. Enkele malen werd er steun verleend aan mede-illegalen. In totaal is bijna f. 73.000 uitgegeven. Op een paar duizend gulden na is dit gehele bedrag direct uitbetaald aan onderduikers.

Het geld is vanuit verschillende bronnen bijeengebracht. Ruim f. 15.000 was afkomstig van giften. Daarnaast deelde hij vanaf augustus 1944 in de opbrengst van de illegale pers, in totaal ruim f. 24.000. Dat was aanvankelijk afkomstig van de *Kroniek van de Week*. Bernard was bij de verspreiding van dat blad betrokken. Het blad *Strijdend Nederland* werd pas later (in januari 1945) uitgegeven. Bij de inkomsten uit de pers moet men niet denken aan abonnementsgeld of iets dergelijks. Via de verspreider werden giften opgehaald, welke in de krant werden verantwoord. Opvallend zijn de grote giften van andere illegale organisaties (tabel 1): Trouw, de Voedselorganisatie¹² en de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). De bijdragen van het Nationaal Steunfonds (NSF) hadden meer het karakter van een subsidie, omdat ze bestemd

waren voor de uitbetaling aan specifieke personen. Begin februari 1945 is er een inzameling of collecte gehouden in Sassenheim, waarover echter geen bijzonderheden te vinden zijn.

Datum	Verstrekker	Bedrag
21-10-1944	Trouw	1000
28-11-1944	Voedselorganisatie Leiden	3000
09-01-1945	collecte in Sassenheim	750
05-02-1945	LO	5000
21-03-1945	LO	2800
10-04-1945	NSF (financiering)	1395
15-04-1945	NSF (financiering)	955

Tabel 1 Bijzondere inkomsten

In september 1944 veranderde de situatie in Nederland radicaal. Na Dolle Dinsdag (4 september) was het gewone Duitse burgerlijke gezag verdwenen. Kort daarop begon met de slag om Arnhem de bevrijding van Brabant en Limburg. De spoorwegstaking ontwrichtte het dagelijkse leven. Veel mannen doken onder. Vanaf deze maand nam het aantal ondersteunde gevallen sterk toe, maar de inkomsten stegen niet navenant. Dit leidde al snel tot een fors tekort.

In december en januari was er zó weinig geld in kas, dat een deel van de onderduikers niet kon worden uitbetaald. Door een inzameling in Sassenheim en een financiële injectie van f. 5000 van de LO werd het tekort weer aangezuiverd, zodat in februari ook over voorgaande maanden kon worden uitgekeerd. De LO schonk in maart nog eens een bedrag van f. 2800.

Een grote klapper maakte de NVO met een in maart 1945 gehouden loterij. Via enkele tientallen tussenpersonen, goede bekenden van Bernard, werden vermoedelijk 6000 of meer loten verkocht. De prijsjes waren bescheiden: houten brochures, theemutsen, asbakken, schoensmeerborstels, boekjes en dergelijke. In totaal werden zo ongeveer 800 prijsjes verloot. De uitslag werd bekend gemaakt in twee keurig gedrukte nummers van *Strijdend Nederland*. De opbrengst bedroeg iets meer dan f. 6000. (zie afbeelding 1).

Het acute geldgebrek in september werd opgevangen door het aangaan van twee leningen bij particuliere personen van elk f. 3000. De eerste werd eind november alweer afgelost, de andere pas in maart 1945. In januari en maart 1944 had Bernard privé al tweemaal geld voorgeschoten aan de organisatie om aan de lopende verplichtingen te voldoen. Het ging hierbij om een bedrag van f. 100 respectievelijk f. 50. Deze bedragen werden snel terugbetaald. Vanaf september moest hij echter maandelijks grotere bedragen van enkele honderden guldens voorschieten. In november zelfs f. 1900. Deze leningen werden tot in maart 1945 afgelost, daarna hoogstwaarschijnlijk niet meer. Daarop komen we straks terug.

Eén leenovereenkomst, die van 29 september, is bewaard gebleven. Het trampersoneel in Leiden en omgeving was toen al enkele dagen in staking. De tekst is om verschillende redenen interessant. De overeenkomst wordt aangegaan door een privé-persoon en door *Het Nationaal Verzetscomité in het Koninkrijk der Nederlanden*. Bernard ondertekent als 'secretaris'. Vermoedelijk is dit na de verspreiding van het pamflet onder het trampersoneel de tweede maal dat een dergelijke benaming werd gebruikt. Allereerst wordt in deze renteloze lening uitdrukkelijk gestipuleerd, dat de organisatie *deze gelden aanwendt ten bate van de oorlogsslachtoffers in den ruimsten zin van het woord, met uitzondering van het stakingspersoneel van de Ned. Spoorw. en de N.Z.H.T.M.*. Bernard stelde zich borg voor het bedrag maar voor het geval hij in gebreke zou blijven werd bepaald *dat de verstrekker het bovenvermelde bedrag kan terugvorderen van den na de Duitse bezetting aanwezig zijnde Burgemeester van Leiden*.

Het uitroepen van de staking bij de NZHTM leidde tot grote ergernis bij het NSF. Volgens het NSF had Bernard de betaling van de lonen gegarandeerd, maar de financiering van deze staking was in

tegenstelling tot die van het spoorwegpersoneel niet geregeld, waardoor het NSF deze taak er bij moest nemen.¹³ Zoals uit de cijfers blijkt kon Bernard de tramstaking inderdaad niet financieren. Hij had net een fors bedrag geleend en de organisatie verkeerde in acute geldnood. Kort na het begin van de tramstaking moest hij opnieuw een fors bedrag lenen om aan de lopende verplichtingen te kunnen voldoen. De behoefte aan geld was permanent. Begin 1945 verscheen een pamflet dat was ondertekend door *De Nederlandse Verzetsorganisatie* en dat door de groep van Bernard was uitgegeven. Het bevatte een noodkreet: onder de kop "Strijdend Nederland" stond vet gedrukt driemaal "S.O.S." Er werd dringend gevraagd om geld. Met Kerstmis had men niet iedereen kunnen helpen en in de "geldkist" lagen alleen maar "schuldbekentenissen".¹⁴ Inderdaad waren verschillende leningen nog niet afgelost.

Enkele duizenden guldens zijn uitgegeven aan andere kostenposten. Het gaat daarbij om papier, stencilinkt, huur en onderhoud van typemachines ten behoeve van de illegale pers. Kleine posten betreffen de aanschaf van Ausweise, persoonszegels, falsificatiemateriaal, wapens en fietsen.

Distributiebescheiden

Onderduikers konden door zwart te werken, zwarte handel of via familie nog wel aan geld komen voor de noodzakelijk kosten van levensonderhoud. Het grote probleem was echter, dat zij geen recht meer hadden op distributiebescheiden. De illegale bewegingen hadden verschillende methoden om aan voldoende materiaal te komen. Via persoonlijke contacten op de distributiekantoren kon een beperkt aantal kaarten worden verkregen.¹⁵ Spectaculair, maar zeer omstreden waren de overvallen op distributiekantoren.

Bernard's grootste verdienste voor de illegaliteit is ongetwijfeld zijn centrale rol in de illegale verstrekking van distributiebescheiden aan onderduikers. Wat dat betreft is hij de juiste man op de juiste plaats geweest. Hij heeft op het distributiekantoor een vaste kern van minstens vijf medewerkers kunnen rekruteren.

Zijn activiteiten bleven uiteindelijk niet onopgemerkt. Nadat hij eind 1943 al eens was verhoord, merkte hij begin 1944 dat er opnieuw ernstige verdenkingen tegen hem waren gerezen. Daarom besloot hij begin februari 1944 onder te duiken. Ofschoon hij nu niet meer op het kantoor kwam behield hij het nodige contact in de persoon van Menno Hoexum. Op 6 september 1944 besloot ook Hoexum onder te duiken maar andere betrouwbare mensen namen het over. Hoexum belandde op een avond in december 1944, nadat hij bij Bernard langs was geweest, in een gracht en verdronk. Zijn gezin kreeg daarna ondersteuning van de NVO.

In een brief aan Bernard van 23 november 1944 gaat Menno Hoexum uitgebreid in op verschillende actuele problemen rond de illegale praktijken op het distributiekantoor. Kennelijk vormde het feit dat hij was ondergedoken geen belemmering voor het voortzetten van zijn illegale werk. Het blijkt dat hij voor drie verschillende groeperingen zaken regelde. Niet voor de LO, want die had eigen contacten, waaronder To B., waarover Hoexum weinig te spreken was. Hij had haar met moeite kunnen beschermen toen zij een blunder had gemaakt. De verdenking van fraude had hij kunnen ombuigen naar een NSB-medewerker, zodat de zaak in de doofpot was beland. Enkele dagen later verzocht de LO voor hen te gaan werken maar dat had hij afgewezen. Hun manier van werken beviel hem niet. De LO werkte met een kaartstelsel van onderduikers en daar was hij toch wel bang voor. Wel wilde hij zijdelings voor de LO werken, mits de controle van het geheel in handen van Bernard zou blijven. *Met de thans werkende organisaties was dat niet moeilijk, daar uiteindelijk alles over één schijf, Lex, liep*, zo schrijft Hoexum.

Het archief bevat lijsten met tientallen namen van mannen die hun stamkaart hebben teruggekregen (of anderszins werden geholpen) over de periode september-oktober 1944. Niet alleen in Leiden, maar ook in Katwijk en Noordwijk. Men mag aannemen dat dit ook eerder én later is gebeurd, zeer zeker ook voor onderduikers van de LO. Hoexum benadrukt dat hij alleen voor Bernard wilde werken om het overzicht niet te verliezen en de omvang van de onregelmatigheden binnen zekere grenzen te houden. Uit alles blijkt, dat Bernard tot aan de bevrijding de regie voerde over de activiteiten op het distributiekantoor.

Begin 1944 werd de Tweede Distributiestamkaart (TD) uitgereikt ter vervanging van de eerste stamkaart, die in 1939 was ingevoerd. Wanneer de TD op het distributiekantoor werd afgehaald werden alle personalia gecontroleerd. Een TD kon alléén worden afgegeven wanneer er een afgeknipt hoekje van de eerste stamkaart werd ingeleverd. Op dat hoekje én op het persoonsbewijs moest door de ambtenaar een controlezegeltje worden geplakt. Door dit systeem konden onderduikers hun TD niet in ontvangst nemen en zouden dus verstoken blijven van distributiebonnen. De illegaliteit heeft verschillende mogelijkheden gevonden om dit probleem op te lossen, onder meer door de zegeltjes en hoekjes na te drukken, maar in Bernard's archief is hier verder niets over te vinden. We mogen aannemen, dat Bernard de noodzakelijke hoekjes en zegeltjes van andere organisaties heeft gekregen.

Peroonsbewijzen

De meeste onderduikers voor de arbeidsinzet konden worden geholpen met geld en distributiebescheiden. Dat lag anders voor mensen die om andere redenen werden gezocht of gevaar liepen, zoals joden en illegale werkers. Voor hen kon na verloop van tijd een vals persoonsbewijs worden geregeld. In 1946 heeft Cor van Wijk, een ambtenaar van de afdeling Bevolking van de gemeente Leiden, zijn illegale activiteiten beschreven. Hij heeft ruim 400 valse Persoonsbewijzen vervaardigd.¹⁶ Volgens Van Wijk werd hij door zijn collega Cees Montanus in contact gebracht met een groepje illegalen. Montanus was al eerder dan Van Wijk werkzaam op de afdeling Bevolking, maar over hem weten we vrij weinig. Op een avond in februari 1944 was een flink gezelschap aanwezig ten huize van Koos en Thea de Jong¹⁷ op de Jan van Houtkade: Chris Opdam, Cor Kromhout, Wieb Pera, Lex Bernard (die toen net was ondergedoken) en een ambtenaar van het GAB, die echter niets durfde te ondernemen. De bedoeling was contacten te leggen tussen mensen op nuttige posten. Aan Van Wijk werd gevraagd of hij persoonsbewijzen kon regelen. Opdam, Kromhout en Pera waren medewerkers van de in april/mei 1943 in Leiden actief geworden Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). Volgens Van Wijk gingen de laatste twee erg op in het werk voor deze groepering. Na enkele weken goed nagedacht te hebben vond men een methode die de toets der kritiek kon doorstaan. Half april werd het eerste valse persoonsbewijs uitgereikt aan een joodse kennis van Bernard.

Het verslag van Van Wijk over zijn activiteiten op het stadhuis vormt een unieke bron. Hij heeft in een aparte lijst per persoon genoteerd wat er precies aan het persoonsbewijs is vervalst en wie de contactpersoon is geweest. Ook noteerde hij of er een distributiestamkaart was uitgereikt. Jammer genoeg vermeldt Van Wijk niet de datum, waarop hij het persoonsbewijs heeft gemaakt. Toch kan men zien, dat er zeer veel in het laatste halfjaar van de bezetting zijn uitgegeven. Wanneer men die lijst analyseert valt meteen op, dat Van Wijk door zeer veel mensen is benaderd. Het betreft bijna 50 verschillende contactpersonen uit vrijwel alle geledingen van de Leidse illegaliteit. Dat zijn grotendeels mensen, die niet tot de "groep Lex" hebben behoord. Eén van hen was bijvoorbeeld Hijme Stoffels, die voor een grote groep joodse onderduikers heeft gezorgd, net als Lies Bos uit Oegstgeest. Dit laatste contact kwam pas in februari '45 tot stand.¹⁸

Lex Bernard vinden we 33 keer terug als contactpersoon. Goudriaan schrijft in zijn boek over Leiden dat de NVO 77 joden heeft gered maar dat berust op een minder juiste interpretatie van de lijst van Van Wijk.¹⁹ Daar staan inderdaad 77 joden op, die van Van Wijk een vals persoonsbewijs hebben gekregen, maar dat is via nogal wat verschillende contactpersonen gelopen.

Meer nog dan het 'losmaken' van blanco persoonsbewijzen was het regelen van de legeszegels een probleem. Met deze zegels werden de pasfoto's op het persoonsbewijs vastgezet. De uitgifte werd nauwgezet gecontroleerd en ze werden in de kluis bewaard. Illegaal waren ze te moeilijk te krijgen. Hoewel Van Wijk een persoonsbewijs heeft geregeld voor George van Elburg uit Warmond, die dergelijke zegels illegaal had gedrukt, is het onbekend of hij op die manier zegels heeft verkregen. Een kasboek van de NVO bevat op 15 januari 1945 een post van f. 100 voor "persoonszegels". In de literatuur vindt men zelden iets over de kosten die de illegaliteit in rekening bracht. Maar er moet op veel grotere schaal zijn betaald voor papieren, dan wij weten. Van Wijk kreeg ze van de LO, net als de

hierboven genoemde zegeltjes, die in verband met de uitreiking van de TD op het persoonsbewijs moesten worden geplakt.

600 ondergedoken joden?

Dat Bernard nauw betrokken is geweest bij de verzorging van ondergedoken joden lijkt geen enkele twijfel. In 1982 kreeg hij samen met Cees Montanus en Cor van Wijk de onderscheiding van Yad Vashem als 'Rechtvaardige onder de volkeren'.

Zowel in de *Leidsche Post* als in zijn verzoekschrift aan de Koningin stelde Bernard dat er door samenwerking tussen mensen uit Leiden en Amsterdam ongeveer 600 joden uit Westerbork zouden zijn ontsnapt. Deze bewering wordt in het rapport van de Vertrouwensraad als onzin bestempeld. Uit welke bron deze informatie is gekomen zal wel een raadsel blijven, want er zijn uit Westerbork nauwelijks mensen ontsnapt. Het verhaal is in iets andere vorm ook al te vinden in het nummer van *Strijdend Nederland* van juni 1945. Een Amsterdams meisje zou met behulp van vervalste papieren dit aantal mensen uit Westerbork hebben kunnen laten ontsnappen. Naar de oorsprong van dit verhaal kan men slechts gissen. Wellicht bedoelde Bernard te zeggen, dat er niet zoveel mensen *uit*, maar *aan* Westerbork waren ontsnapt.

Het getal 600 komt in 1977 in zijn toespraak weer terug, maar dan in een andere context. Er zouden in totaal zoveel joden in Leiden ondergedoken hebben gezeten. Later heeft hij dit herhaald. Blijft toch de vraag hoe hij aan dat getal is gekomen en wat we er ons precies bij moeten voorstellen. Het aantal van 600 in Leiden ondergedoken joden moet ergens vandaan komen. Het zou kunnen worden verklaard, wanneer we er van uitgaan, dat zij direct of indirect bonkaarten hebben gehad. Daarover heeft Bernard waarschijnlijk een goed overzicht gehad, maar de gegevens zullen tijdens de bezetting niet exact zijn vastgelegd. Daar was hij principieel op tegen.

In de financiële administratie zijn vijf gevallen genoteerd, waaronder twee echtparen. In totaal gaat het om hooguit 8 personen. Twee ervan betreffen mensen, die oorspronkelijk uit Duitsland afkomstig waren. Vanaf september 1944 werd steun verleend aan F.M., die al in 1941 bij de Rotogravure was ontslagen vanwege de anti-joodse maatregelen. Aangezien hij met een niet-joodse was gehuwd, kreeg hij voorlopig uitstel van deportatie, maar moest wel aan het werk in kamp Havelte. Het orthodox-joodse echtpaar B. uit Den Haag had zich lang op eigen kosten schuil kunnen houden, maar kreeg via via een adres in Leiden en contact met Bernard. Vermeldenswaard is in dit verband het lot van PTT-beambte J. Kloots, die in augustus 1944 werd gearresteerd wegens het verbergen van joden. Zijn gezin werd vanaf september '44 in de ondersteuning opgenomen.²⁰ Het getal 600 blijft dus raadselachtig en wordt nergens bevestigd. Vermoedelijk is Bernard zelf de enige bron van deze informatie.

[noot: na de publicatie van dit artikel vond ik gegevens waaruit kan blijken dat er inderdaad zeker 500 joden ondergedoken zijn geweest in de stad. Het onderzoek daarnaar loopt nog]

Een eigen blad: "Strijdend Nederland"

In 1944 was Bernard betrokken bij de verspreiding van het illegale blad de *Kroniek van de Week*. Ook al was hij na september een beetje uit de gratie bij andere groeperingen (waarover straks meer), de inkomsten uit dat blad bleven komen. Begin september 1944 ontstond de Persraad, een overkoepelend orgaan dat de productie en verspreiding van verschillende illegale bladen met het oog op de beschikbare voorraad papier coördineerde.²¹ Kennelijk heeft Bernard de behoefte gevoeld de financiering van zijn activiteiten in eigen hand te houden en zich op enige manier te profileren als zelfstandige organisatie. Op 11 januari 1945 verscheen het eerste nummer van *Strijdend Nederland*. Het nummer bevatte een beginselverklaring om uit te leggen waarom er nóg een illegaal blad was verschenen. *Strijdend Nederland* zou géén partijpolitiek orgaan zijn en méér brengen dan alleen het laatste nieuws. Er zou ook aandacht komen aan wat algemener nieuws, ook uit bevrijd gebied. Tevens zou – als extra service – een overzicht worden gegeven van de geldende distributiebronnen.²² Tot aan de bevrijding verschenen er 14 nummers. De claim in de *Leidsche Post*, dat dagelijks 6000

exemplaren van de illegale pers waren verspreid heeft dus geen betrekking op *Strijdend Nederland*. Hoeveel er dan werkelijk werden verspreid is niet te achterhalen.

Dat er via de pers veel geld is opgehaald is wel duidelijk. De bezorgers van de krantjes fungeerden als collectanten. In één geval werd vermoed, dat het geld niet geheel werd afgedragen; daarom werd de financiële ondersteuning van deze persoon tijdelijk stopgezet.

In totaal zullen ongeveer 30 mensen direct betrokken zijn geweest bij de NVO maar het persoonlijke netwerk van Bernard was groter. Het gaat echter te ver om al deze contacten tot de NVO te rekenen. Velen van hen waren óók (of misschien zelfs wel méér) betrokken bij andere illegale organisaties. Als een soort hoofdkwartier fungeerde het Volksgebouw aan de Herengracht 34. In het Volksgebouw hebben enige tijd geëvacueerde kinderen van een school uit Katwijk gezeten en later woonden er onderduikers. Vanaf november 1944 steunde Bernard de beheerder Ab Nicolaas met een maandelijks bedrag. Diens zoon was al vroeg in de oorlog gearresteerd wegens het schilderen van anti-Duitse leuzen en zat in een concentratiekamp.

Bernard lid van de LO?

Over de vraag of Bernard nu wel of niet lid geweest is van de LO zijn de meningen verdeeld. Volgens LO-leider J. Kranenburg (in een nog te behandelen brief) was Bernard lid van de LO *tot diep in het najaar van 1944*, maar dat lijkt toch twijfelachtig. Bernard had in ieder geval in februari 1944 goed contact met mensen van de LO, maar in de volgende maanden ging hij steeds meer zijn eigen weg. Op het gebied van de distributiepapieren bleef er een zekere afstand en bleven de “groep Lex” en de LO naast elkaar werken. De LO probeerde in november rechtstreeks, dus buiten Bernard om, zaken te doen met Hoexum, de belangrijkste man op het distributiekantoor. Hoewel dat niet lukte werd wel met de LO overeengekomen, dat via Bernard een bepaalde hoeveelheid kaarten zou worden geleverd.

Volgens Van Wijk verzocht de LO in januari 1945 om een fusie, wat werd afgewezen. Zowel Hoexum als Van Wijk voelde geen behoefte zich bij die organisatie aan te sluiten. Of de financiële perikelen in de gesprekken een rol hebben gespeeld is nergens terug te vinden. Er was zoals we zagen bij de NVO geen geld meer in kas. Hoewel een formele samenwerking niet tot stand kwam, deden de betrokkenen wel iets voor elkaar. Na januari '45 zorgde Van Wijk voor persoonsbewijzen, de LO voor de benodigde materialen. Door de besproken giften van de LO in februari en maart '45 van in totaal f. 7800 werd het waardevolle werk van Bernard behouden.

Uit bovenstaande gegevens kan worden geconcludeerd dat Bernard geen lid is geweest van de LO, maar wel zeer veel contact met deze organisatie heeft gehad. Waarschijnlijk was hij al eerder illegaal actief dan de LO, maar dat moet nader worden onderzocht.

Zoals reeds vermeld leidde de afsplitsing van Bernard tot spanningen binnen de illegale gelederen. In oktober of november 1944 schreef Bernard een ‘open brief’ aan alle illegale organisaties, die in Leiden werkzaam waren. Daarin verdedigde hij zich tegen een aantal beschuldigingen aan het adres van zijn groep. Problemen rond de verspreiding van distributiebonnen en de controverse rond de uitgebleven financiering van de tramstaking speelden daarbij een belangrijke rol. In deze brief keerde hij zich ook tegen het toenemend aantal overvallen onder de vlag van ‘de ondergrondse’, waarvan lang niet altijd duidelijk was door wie en met welk doel ze werden gepleegd. Misschien zou hij door zijn gedrag bij de illegaliteit op een zijspoor zijn beland, maar door zijn centrale rol bij het verkrijgen van distributiepapieren kon men moeilijk om hem heen.

Na de oorlog: afwikkeling van de illegale periode

De eerste weken na de bevrijding waren tamelijk chaotisch. Al heel snel (op 13 mei) werd het NSF aangewezen om de financiële taken van de voormalige illegale organisaties over te nemen en te beëindigen.²³ Alleen in bepaalde gevallen kon het NSF steun blijven verlenen. Men moest aankloppen bij de bestaande organisaties als het Arbeidsbureau en de gemeentelijke Sociale Dienst

of Maatschappelijk Hulpbetoon of bij nieuwe instellingen als Nederlands Volksherstel, de Hulp-Actie Rode Kruis (HARK) of de Stichting '40-'45.

Het Leidse NSF heeft de uitbetaling van verschillende organisaties overgenomen, waaronder 16 gevallen van de NVO.²⁴ Vrij spoedig maakte het NSF bekend, dat *particuliere* ondersteuning, welke na 1 juni nog zou worden uitbetaald, niet door het NSF zou worden vergoed. Een dergelijke ondersteuning kwam dus voor eigen rekening.²⁵

Het werd tijd om de illegale periode af te sluiten. Op 8 mei 1945 had de NVO nog een 'batig saldo' van f. 636,35 in kas. Enkele maanden na de bevrijding werd begonnen met het opstellen van een financiële eindafrekening. Daarbij werd waarschijnlijk het eerder genoemde kaartsysteem op naam aangelegd. Dat was nog een heel probleem, omdat de administratie niet echt goed was bijgehouden. Zo dat niet al lang duidelijk was, werd een groot tekort vastgesteld van f. 7500. Daarop werd het bedrag van f. 636,35 in mindering gebracht. Gelet op de onvolledige boekhouding kunnen we de exactheid van dit tekort niet beoordelen, maar de werkelijkheid zal er niet ver van zijn verwijderd. Er is een overzicht van door Bernard privé verstrekte leningen en van opnamen van geld bij de verschillende (spaar)banken, maar er is niet gesaldeerd met de aflossingen. Volgens de aanwezige kasboeken waren alle, óók door hem op of vóór 1 mei 1945 aangegane leningen afgelost. Het is niet mogelijk dit overzicht geheel te reconstrueren, maar op die datum was er vermoedelijk geen ernstig tekort.

Het latere tekort is vrij eenvoudig te verklaren. Na de bevrijding is een aantal mensen doorbetaald zonder dat er nog inkomsten tegenover stonden. Voor de maanden mei en juni 1945 wordt daarvoor een totaal aan inkomsten van f. 10.360 genoteerd terwijl er maar f. 4472 in de stukken is terug te vinden. Het verschil bedraagt bijna f. 5900. Dat zijn geen algemene inkomsten geweest, maar leningen/voorschotten door Bernard betaald. We kunnen niet exact berekenen welk bedrag Bernard ná de bevrijding nog heeft uitbetaald. Vermoedelijk heeft Bernard het ook niet kunnen berekenen maar heeft hij het opgemaakt uit zijn (spaar)banksaldi. Hoe hij als 30-jarige over een dergelijk bedrag kon beschikken is niet uit het archief op te maken. Op het distributiekantoor verdiende hij tot aan zijn onderduiken iets meer dan f. 125 per maand.

Om een of andere reden hebben sommige mensen zich na de bevrijding niet bij de aangewezen instanties gemeld. Het is zonder meer vreemd, dat Bernard ná de bevrijding is doorgegaan met hen te ondersteunen. Het geheel speelt zich natuurlijk af in een periode van grote onduidelijkheid. Waarschijnlijk vond Bernard het moeilijk opeens 'nee' tegen hen te zeggen en bleef hij doorbetalen, ook na 1 juni.

In de maanden na de bevrijding is Bernard zich blijven inzetten voor de mensen die hij tijdens de bezetting had ondersteund, bijvoorbeeld door het schrijven van aanbevelingsbrieven. Daarnaast probeerde hij bij hen of bij werkgevers en instanties de aan onderduikers uitbetaalde steun terug te krijgen. De resultaten vielen tegen, omdat hij vrijwel uitsluitend afwijzende reacties kreeg. Daarover valt nog een heel artikel te schrijven. Vermoedelijk heeft alléén het orthodox-joodse echtpaar B. uit Den Haag in 1946 de volledige steun (f. 850) aan hem terugbetaald. Verder ontving hij uit vriendelijkheid nog wat donaties, maar van de meeste voormalige onderduikers heeft hij geen enkele reactie meer ontvangen. En als ze al reageerden was hun mededeling dat ze helaas geen geld hadden. In de naoorlogse correspondentie duikt een aantal malen een nadelig saldo op van f 6500. Dit bedrag zal een redelijk nauwkeurige, maar afgeronde schatting zijn geweest. Na enkele jaren van illegaal werk te hebben gedaan en veel mensen te hebben geholpen bleef Bernard zitten met een forse strop.

Verzoekschrift aan de Koningin

De kans, dat hij dat geld zou terugzien werd met de dag kleiner. Uiteindelijk heeft hij in augustus 1946 een declaratie ingediend bij het Nationaal Steunfonds, dat door het Ministerie van Financiën met de afhandeling van financiële claims voor de voormalige illegaliteit was belast. Over de afloop is echter niets bekend. Wellicht heeft hij een negatieve reactie van het NSF gehad op zijn ingediende declaratie, maar daar is geen aanwijzing voor te vinden.²⁶ Daarmee waren dan alle mogelijkheden uitgeput. Hoe lang hij er over heeft nagedacht weten we niet, maar op 26 september 1946 schreef hij

een rekest aan de Koningin. Een brief naar Wilhelmina was zo gek nog niet omdat zij voortdurend een buitengewone belangstelling toonde voor de situatie van mensen uit het verzet.

In dit rekest gaf hij een overzicht van de aard van zijn contacten en van zijn betrokkenheid bij vele specifieke activiteiten. Zonder hier en detail op de tekst in te gaan kwam het er op neer, dat hij een team had opgebouwd *dat het verzet in vele streken heeft beheerst*. Hij had contacten gehad bij verschillende instanties en bedrijven, zoals verschillende afdelingen van de gemeente, het GAB, de politie, en de PTT. Ook had hij *rechtstreeks contact opgenomen met talrijke illegale groepen in binnen- en buitenland*, waardoor het mogelijk was geworden ongeveer 600 joden geleidelijk uit Westerbork te doen ontsnappen en vliegtuigbemanningen naar het buitenland te brengen. Verder had hij dagelijks een illegaal blad uitgegeven, wat tevens een belangrijke bron van inkomsten was geweest. Daarnaast had hij meegewerkt aan de opbouw van de Binnenlandse Strijdkrachten. Vervolgens rechtvaardigde hij zijn optreden van eind september '44 inzake de staking bij de NZHTM. Verder had hij plannen gemaakt en uitgevoerd om levensmiddelen in natura te verstrekken aan de *meestbehoefsten*. Na de bevrijding was hij door de gezamenlijke illegaliteit aangewezen als Vertrouwensman bij het Militair Gezag. In die hoedanigheid had hij gezorgd voor de nabestaanden van zijn gevallen vrienden. In overleg met de andere groeperingen was hij nog enkele weken financiële steun blijven verlenen. Met dit geheel aan illegale activiteiten had zijn groep ongeveer f. 100.000 uitgegeven. Vervolgens gaf hij een opsomming van al zijn pogingen bij de verschillende bedrijven en instanties geld los te krijgen, wat niet tot het gewenste resultaat had geleid. Na dit overzicht van zijn activiteiten verzocht hij onder meer²⁷ om restitutie van het door hem persoonlijk voorgeschoten bedrag van f. 6500.

Vooraf dat laatste verzoek is toch wel merkwaardig omdat hij óók al een verzoekschrift bij het NSF had ingediend. In het geval hij daarover nog geen bericht had gehad was zijn verzoek voorbarig. Wanneer hij een afwijzende beschikking van de Minister had ontvangen, zou hij daar toch wel gewag van hebben moeten maken.

Op een of andere manier moet de inhoud van het verzoekschrift ter kennis zijn gekomen van een aantal Leidse oud-illegalen. Wellicht had het Kabinet van de Koningin inlichtingen gevraagd bij de Leidse Vertrouwensraad, het NSF of de Stichting '40-'45. Het is niet terug te vinden of er een schriftelijke reactie naar Bernard of de Koningin is gezonden. Wel is er een (concept?)reactie bewaard gebleven, geschreven en waarschijnlijk ook opgesteld door Gerard Everstijn, voormalig districtshoofd van het NSF en na de oorlog bestuurslid van de Stichting '40-'45.²⁸ Blijkens de titel van het stuk was het een "Rapport van het Moderamen van de Vertrouwensraad van de Leidse illegaliteit".²⁹ Deze raad was direct na de bevrijding opgericht en bestond aanvankelijk uit bijna 20 vertegenwoordigers van de voormalige illegaliteit. Na enkele maanden taande de belangstelling en fungeerde alleen nog maar een klein bestuur.

Kennelijk had men een onderzoek ingesteld. Er is echter geen verdere correspondentie over de afhandeling te vinden. De opstellers hebben zich over de presentatie van de feiten in het verzoekschrift nogal verbaasd en geërgerd. Wat het rapport betreft kunnen we kort zijn: alléén wat de activiteiten op het gebied van distributiebescheiden en persoonsbewijzen betreft staat er ietwat droogjes: *Dit is geheel juist*. Bij veel andere activiteiten wordt zijn aandeel weliswaar erkend, maar wordt tevens gewezen op de beperkte inbreng. Enkele claims worden gewoon afgewezen. Opvallend genoeg wordt er niets gezegd over de financiering van onderduikers. Everstijn moet daar toch van hebben geweten en het verzoekschrift aan het NSF onder ogen hebben gehad.

De reactie van de Vertrouwensraad lijkt ook ingegeven door de naoorlogse ervaringen met Bernard. Hij ontpopte zich als een soort 'ombudsman' voor zijn voormalige steungevallen en hij probeerde via briefjes van verschillende aard invloed op de Vertrouwensraad uit te oefenen. Dat riep de nodige irritaties op. In zijn correspondentie met personen en instanties presenteerde hij zich in veel gevallen als "Vertrouwensman der Leidse illegaliteit", net als in zijn rekest aan de Koningin. Nu had Bernard weliswaar na de bevrijding zitting genomen in de Vertrouwensraad, maar opmerkelijk genoeg wordt in het rapport bestreden, dat hij ooit tot Vertrouwensman was aangesteld: *Als*

Vertrouwensman der Illegaliteit is hij echter niet aangewezen, zoodat dit op een vergissing moet berusten.

Een maand eerder al hadden de artikelen van Bernard in de *Leidsche Post* gemengde gevoelens opgeroepen. Op 10 oktober stuurde “Dolf” Kranenburg, voormalig leider van de Leidse LO en secretaris van de Vertrouwensraad der Illegaliteit, een beheerste, maar toch wat bitter getoonzette brief. Kranenburg had zich niet alleen geërgerd aan de teneur van het artikel en het gebrek aan objectiviteit, maar ook aan de vele onjuistheden die er in stonden. Alleen al de naamgeving riep verkeerde associaties op. *Niet in de “Nederlandse Verzetsorganisatie” heeft de reactie van ons volk op de bezetting zich gekristalliseerd, zoals je wilt doen voorkomen, maar in het grote netwerk van illegale groeperingen, van welk netwerk de “Nederlandse Verzetsorganisatie” slechts een zeer klein deel uitmaakte.* Dat Bernard als motto “eendracht maakt macht” had gebruikt nam hij hem wel kwalijk, omdat nu juist Bernard’s gedrag geleid had tot *nodeloze verbrokkeling*. Het hardste verwijt betrof de overval op het distributiekantoor van Oude Wetering in mei 1944. Daarbij waren verschillende daders, illegalen uit Den Haag, gearresteerd en later omgekomen. Volgens Kranenburg had Bernard die overval uitgelokt om onafhankelijk te zijn van de LO. Om die slachtoffers in het artikel te vermelden als gevallen medewerkers van de NVO ging hem veel te ver.

Het artikel stond vol met kleinere en grotere vergissingen, die – aldus Kranenburg – bij elkaar genomen *een zeer slechte caricatuur* vormden van het werk van de verzetsbeweging. Kranenburg had gehoopt ooit gezamenlijk verslag te doen van de illegale activiteiten, maar die kans was nu verkeken.

Beide mannen waren er van op de hoogte dat het *Leids Jaarboekje* binnenkort een verslag zou publiceren, maar Kranenburg wist hoogstwaarschijnlijk niet, dat Bernard veertien dagen eerder zijn verzoekschrift had opgesteld voor Koningin Wilhelmina. Had hij de inhoud daarvan gekend, dan was zijn reactie waarschijnlijk anders, wellicht nog feller van toon geweest.

Slot

De Nederlandse Verzetsorganisatie ontstond in september 1944 en was in feite een andere benaming voor de “groep Lex”, die daarnaast nog werd gebruikt. Hoewel de benaming anders suggereert, was het een plaatselijke groepering. De groep had enkele tientallen min of meer vaste medewerkers, die in de illegaliteit op veel gebieden actief zijn geweest. Bernard zelf was tot aan de bevrijding de spil, waaromheen de illegale verstrekking van distributiebescheiden heeft gedraaid. Dit kwam zeer zeker óók ten goede aan andere groeperingen. De NVO heeft eveneens financiële steun aan onderduikers verleend, maar kon dit niet op eigen kracht volhouden. Alle andere activiteiten van hem en zijn groep vonden plaats in samenwerking met andere illegale groeperingen of illegale werkers.

In 1946 verschenen kort na elkaar twee nogal uiteenlopende visies op het illegale werk van Lex Bernard en zijn NVO. Het verslag van de Leidse illegaliteit in het *Leids Jaarboekje* is veel beknopter dan wat Bernard zelf iets eerder in de *Leidsche Post* had geschreven en ligt geheel in de lijn van een door de Vertrouwensraad opgesteld rapport. Dit verschil in presentatie is terug te voeren op controverses, die tijdens de bezetting zijn ontstaan en na de oorlog allerminst zijn opgelost. Het lijkt er sterk op dat Bernard het verhaal in het *Leids Jaarboekje* vóór heeft willen zijn.

In latere jaren is Bernard vast blijven houden aan zijn eigen opvattingen. Bij verschillende gelegenheden heeft hij de activiteiten van zijn organisatie opgepoetst. Wellicht voelde hij, dat hij niet de erkenning had gehad die hij verdiende. Het feit dat zijn illegale activiteiten hem veel geld hebben gekost zal daar zeker een rol bij hebben gespeeld. Dat verklaart waarschijnlijk zijn wat zure opmerking over het NSF in de *Leidsche Post*. Al moet worden gezegd dat hij daar zelf mede debet aan was. Voor de plaatselijke illegaliteit en daarmee voor de bevolking van Leiden en omgeving is hij van grote betekenis geweest.

Afkortingen:

LJB: *Leids Jaarboekje*: Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

LO: Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers

NIOD: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie

NSF: Nationaal Steunfonds

NVO: Nederlandse Verzetsorganisatie

NZHTM: Noord Zuid-Hollandse Tramwegmaatschappij

Ook in Leiden: In 1982 hebben studenten van de Leidse universiteit vele oud-illegalen geïnterviewd. Een weerslag van deze interviews is geanonimiseerd te vinden in: M. Schwegman en I. Schöffers, *Ook in Leiden, over verzetswerk in en om de stad* (Leiden 1985). In het onderstaande is gebruik gemaakt van de uitgewerkte interviews, welke zich bevinden zich in RAL bibl. cat.nr. 1380/16.

RAL: Regionaal Archief Leiden

¹ A.M.G. Bernard werd op 19 mei 1915 in Leiden geboren.

² Het archief berust bij het Verzetsmuseum Zuid-Holland te Gouda. Hierbij gaat mijn dank uit aan W. de Lijster, zonder wiens medewerking dit artikel niet mogelijk was geweest. Voor zover niet anders vermeld, bevinden zich alle bronnen in dit archief.

³ RAL archief Distributiedienst, doos "1939-1945".

⁴ *Leidsche Post* 23 en 30 augustus.

⁵ Het Nationaal Steunfonds was rond de jaarwisseling van 1942/1943 in Leiden actief geworden. Zie voor deze organisatie A. Siebelt 'Een enveloppe met inhoud', *LJB* 96(2004) 137-166.

⁶ Onder andere over L. Nicolaas-Nieuwenburg in het *Leidsch Dagblad* van 13 juni 1958.

⁷ Interview 3 mei 1980 door Ruud Paauw. Op 4 mei 1982 verscheen een artikel van Ton Pieters over W. Vrouwenfelder, i.v.m. de uitreiking van het Verzetsherdenkingskruis, waarin voornamelijk Bernard aan het woord komt.

⁸ Verslag van drie interviews door E. Storck uit juni 1982 in het kader van *Ook in Leiden*.

⁹ A. Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45: ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983). Op verzoek van Klumper hebben de ondervraagden een flinke vragenlijst ingevuld. Bernard komt aan het woord op de pagina's 265, 266, 355 en 336.

¹⁰ B. Goudriaan, *Leiden in WOII van dag tot dag* (Leiden 1995) 263; Verschillende artikelen in het themanummer *LJB* 87 (1995); C. Kromhout 'Hoe kwam de Leidse afdeling van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) tot stand?', *LJB* 93 (2001) 129-143; A. Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', *LJB* 96(2004) 137-166.

¹¹ A. Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', *LJB* 96(2004) 148 e.v.

¹² De Voedsel Organisatie Leiden was een illegale organisatie met als doelstelling het verzorgen van extra voedsel voor onderduikers en hun gezinnen.

¹³ A. Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', *LJB* 96(2004) 149 e.v.

¹⁴ Gebruik is gemaakt van NIOD 'Collectie onderzoeken illegale pers' inzake de *Kroniek van de Week* en *Strijdend Nederland*.

¹⁵ De distributiekantoren hadden een beperkte bevoegdheid in bijzondere gevallen mensen van buiten de distributiekring van dienst te zijn.

¹⁶ C. van Wijk *Mijn werk in de Nederlandse Verzetsorganisatie "Strijdend Nederland"* typoscript uit 1946, aanwezig op het RAL. Het betreft zowel de uitgifte van volledig valse exemplaren als het aanbrengen van wijzigingen in originele exemplaren.

¹⁷ Thea de Jong wordt ook door Bernard gememoreerd in *De Leidsche Post* van 23 augustus 1946. Zij kwam om bij een bombardement op Den Haag op 1 maart 1945 of bij het bombardement op het Bezuidenhout in Den Haag op 3 maart 1945.

¹⁸ Over Stoffels zie G. Kerkvliet en M. Uitvlugt, "Een pot piccalilly voor Westerbork", *LJB* 80 (1988) 147-180. Over Lies Bos zie Leesha Rose, *De tulpen zijn rood* (Katwijk aan Zee 1980) 286

¹⁹ B. Goudriaan, *Leiden in WOII van dag tot dag* (Leiden 1995) 263.

²⁰ Overigens was zijn zoon P.J. Kloots medewerker van de *Kroniek van de Week*. Hij verloor het leven bij een bombardement in Leiden in maart 1945.

²¹ "Het verzet in Leiden gedurende de bezettingstijd", *LJB* 38 (1946) 75.

²² L. Winkel *De Ondergrondse pers 1940-1945* herziene uitgave door H. de Vries (Amsterdam 1989) nummer 790. Het aldaar genoemde oplagecijfer 2000-6000 is afkomstig van Bernard; hij schrijft dit in een brief d.d. 14-2-1954 aan Winkel. Gebruik is gemaakt van NIOD 'Collectie onderzoeken illegale pers' inzake de *Kroniek van de Week* en *Strijdend Nederland*.

²³ P. Sanders, *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet, 1941-1945* (RIOD monografieën nr. 9, 's-Gravenhage 1960) 155.

²⁴ A. Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', *LJB* 96(2004) 160.

²⁵ Circulaire van het districtshoofd aan de plaatselijke hoofden van het NSF

²⁶ De Minister van Financiën besliste op het advies van het NSF. Het archief van het NSF berustte tot eind 2005 op het Ministerie. Het bevat vele beschikkingen inzake vergoeding van soortgelijke uitgaven. Bij raadpleging in 2005 op het Ministerie werd geen beschikking ten aanzien van Bernard gevonden. Wellicht heeft Bernard nooit een aanvraag ingediend. Het archief is inmiddels overgebracht naar het Nationaal Archief.

²⁷ De overige verzoeken waren sterk persoonlijk van aard.

²⁸ Over het NSF in Leiden zie A. Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', *LJB* 96 (2004).

²⁹ RAL bibl. cat.nr. 1380/16 *Rapport van het Moderamen van den Vertrouwensraad der Illegaliteit te Leiden, naar aanleiding van het door A.M.G. Bernard verzonden adres aan H.M. de Koningin*. Het bevindt zich in een aparte map, afkomstig van W. Pera. Het stuk is niet ondertekend, maar het is duidelijk het handschrift van Everstijn.